

1317 (1899-1900) MAARİF SALNAMESİ'NE GÖRE TRABZON VİLAYETİ'NDE EĞİTİM KURUMLARI

ACCORDİNG TO 1317 (1899-1900) MAARIF SALNAME IN TRABZON EDUCATION FOUNDATIONS

Ünal TAŞKIN*

Özet

Salnameler bir yıl içinde olan olayları tespit etmek amacıyla düzenlenir ve yıllık olarak bilinirler. Maarif Salnameleri, Osmanlı eğitim tarihinin en önemli kaynaklarından. Maarif salnamelerinden, okullar ve eğitim sistemi hakkında pek çok bilgi elde edebiliriz. Bu çalışmada, 1317 Maarif Salnamesine göre Trabzon'un eğitimi hakkında bilgiler verilecektir.

Anahtar Sözcükler: Salname, Eğitim, Trabzon

Abstract

Salnames are the literary works arranged to verify all events per annum and known almanac. Maarif Salnames were very important resources in terms of education history of Ottoman. We could obtain plenty of information about education system and schools. In this study was to give detailed information about education of Trabzon according to 1317 Maarif Salname.

Keywords: Salname, Education, Trabzon

Giriş

Eğitim ve öğretim hiçbir devlet ve toplumun vazgeçemeyeceği bir faaliyettir. Ancak her devlet veya toplum kendi şartları ve ihtiyaçları doğrultusunda bu faaliyeti yürütmektedir. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı Devleti, klasik dönem boyunca geleneksel anlayışını korumuştur. Özellikle Fatih Sultan Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde İstanbul'un bir cazibe merkezi oluşu, birçok kültür adamını buraya çekmiş ve belli bir standart yakalanmıştır. Hatta bu dönemde Takuyiddin'in rasathane kurması ve bilim adamlarının astronomiyle ilgilenmesi dinî ilimlerin yanı sıra aklî ilimlerin de öne çıktığını göstermektedir. Fakat ilerleyen dönemlerde, devlet kademelerinde aksamaların oluşması sosyal, ekonomik ve askerî alanlarda bozulmalara sebep olmuştur. Devlet adamları, içinde bulunulan durumdan kurtulmak için çareler aramaya başlamış ve ilk olarak askerî alanda ıslahatlara girişmişlerdir. Devletin askerî kanadının düzeltilmesiyle, bütün her şeyin yoluna girebileceği düşüncesi akim kalmıştır. Zira yapılmak istenen yeniliklerin önündeki en büyük engel olan askerî sınıf, bütün girişimlerin, bir şekilde önüne geçmiştir.

* Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi

Avrupa'dan asker eğitimcilerin getirilerek, orduda ihdas edilmeleri ve *Mühendishane-i Berr-i Hümayun* ile *Mühendishane-i Bahr-i Hümayun*'un kurulmaları, eğitimde yeni bir açılım sağlamıştır. Bu dönemde sadece okulların açılmasıyla yetinilmemiş, eğitim; çeviri kitaplarla desteklenmiş, kütüphaneler oluşturulmuştur. İşlevselliğini yitiren medreselerin yerini alabilecek yeni eğitim kurumlarının oluşturulması düşüncesi çok fazla gecikmemiş, her kademede eğitim müessesesi oluşturulmaya çalışılmıştır. Sıbyan mektepleri düzenlenerek yeni usulde eğitim verir hale getirilmiş, orta eğitim diyebileceğimiz rüştiye ve idadiler kurulmaya başlanmıştır¹. Diğer yandan yabancı devletlerin kurdukları misyon istasyonları², gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hamiliği kisvesi altında eğitim faaliyetlerine girişmişlerdir. Zaten var olan gayrimüslim mekteplerinin yanı sıra faaliyetlerini sürdüren misyoner okullarının iyi sonuçlar doğurduğu söylenemez.

Devlet, eğitim faaliyetlerinin sağlıklı yürütülebilmesi için maarif yapılanmasına girişmiştir. 1857'de kurulan *Maarif Nezareti* zaman içerisinde her vilayete birer maarif müdürü atamıştır. 1869 tarihinde yayınlanan *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* teşkilatın idare ve görevlerini kanunî bir hükme bağlamıştır³. Gayrimüslim mektepler ise 1866'da kurulan *Mekatib-i Gayrimüslim ve Ecnebi Müfettişliği*'nin uhdesinde çalışmalarına devam etmişlerdir.

Modern eğitim kurumları ortaya çıkmadan evvel, halkın bu ihtiyacını her yerde medrese olmadığından, genelde cami ve kiliseler karşılamaktadır. Çünkü eğitimin bir diğer yönü dinsel amaçlı oluşudur. Her dinde ilk amaç, inanç sahiplerini kendi öğretileri doğrultusunda birer mümin olarak yetiştirmektir⁴. XIX. Yüzyılın sonlarında basılan ve Osmanlı coğrafyası hakkında değerli bilgiler veren *Kâmûsu'l-A'lâm*'a göre, Trabzon'da 18 camii ve 10 kilise bulunmaktaydı⁵. Bu ibadet yerleri kendi cemaatlerinin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışıyorlardı.

Osmanlı Devleti'nde bulunan eğitim kurumlarının genel yapısından hareketle Trabzon Vilayeti'nde bulunan eğitim kurumlarını inceleyecek olursak şöyle bir sınıflandırma yapmak mümkündür.

Mektepler

Abbasiler devrinde "*küttab*" adıyla anılan mektebe, Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlı Türkleri *sıbyan mektebi* diyorlardı. Osmanlılar bu tip mektepleri "*daruttalim, darulilm, muallimhane, mahalle mektebi, taş mekteb, mekteb-i ibtidaiyye*" gibi adlarla da anmışlardır. Ana ve babaların, çocuklarına ayet ve hadislerle de desteklenen dini inanç ve şartları öğretme isteği, sıbyan mekteplerinin yaygınlaşmasında etkili olmuş ve hemen

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Berker Aziz, *Türkiyede İlk Öğretim I (1839-1908)*, Ankara, 1945; Koçer Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğusu ve Gelişimi (1773-1923)*, 1999

² Yabancı okullarla ilgili olarak bkz. Haydaroğlu İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, Ankara, 1990; Kocabaş Süleyman, *Misyonerlik ve Misyonerler*, İstanbul, 2002; Koçu Reşat Ekrem, *Osmanlı Muahedeleri-Kapitülasyonlar*, İstanbul, 1934

³ Maarif Nezareti nizamnamesi için bkz. Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul, 1338, s. 469-509

⁴ Taşkın Ünal, "Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Research*, (Volume 1/3 Spring), 2008, s. 344

⁵ Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, IV, İstanbul, 1311, s. 3005

hemen her mahallede açılmasından bunlara mahalle mektebi denmiştir⁶. Mektepler, medreselerin bir alt kademesini teşkil eden eğitim kurumlarıydı.

Sıbyan mektepleri padişahlar tarafından yaptırıldığı gibi valide sultanlar ve hayırsever kişiler tarafından da kurulmuştur. Mesela Sultan I. Murat'ın Bursa'da yaptırdığı *Hüdavendigar Külliyesi* ve Sultan II. Bayezid'in Amasya, Edirne ve İstanbul'da yaptırdığı aynı adları taşıyan *Bayezid Külliyesi* padişahlar tarafından kurulan ve içinde mektep barındıran, bütünlük arz eden yapılardır. Bazı mektepler kurucularının tayin ettikleri bir kişi ya da vasiyet yoluyla yakınları tarafından da kurulabilmekteydi. II. Bayezid'in hanımı Hüsnüşah Hatun adına oğlu Şehzade Şehinşah tarafından Manisa'da yaptırılan *Hatuniye Külliyesi* bu türden bir yapıdır ve ta'lim-i sıbyan için, bir de mektep barındırmaktadır. Mektepler ayrıca eş veya diğer aile fertleri adına da kurulabilirdi. Kanuni'nin eşi Hürrem Sultan için yaptırdığı *Haseki Külliyesi* buna örnek verilebilir. Sıbyan mektepleri daha çok cami veya mescitlerin yanında bulunurdu ve bunların çoğu hayırsever kişiler tarafından yaptırılırdı. Meşrutiyete kadar ilk tahsil için devlet bütçesinde herhangi bir harcama kalemi bulunmamakta, harcamalar vakıf gelirleri ve çocuklardan haftalık almak suretiyle yapılmaktadır⁷.

Sıbyan mektepleri çocuklara Kur'an okutmak, namaz kılma usullerini, namazda okunacak ayetleri, duaları öğretmek ve yazı yazdırmak gibi üç önemli amaçla kurulmuştu. Vakfiyelerde genellikle mekteplerin, *sıbyan ve eytam, fakir çocuklar, oğlancıklar eytamı ve Müslümanların yetimlerine* ders verilmesi amacıyla yaptırıldığı kaynaklar ifade etmektedir⁸. Fatih, kurduğu sıbyan mektebine ancak yetim çocukların, yetim bulunmazsa fakir çocuklarının alınmasını şart koşmuştur. Mekteplerin ilk örneği olan *küttablarda* sadece erkek çocuklar öğrenim görürken Osmanlılar devrinde kız çocukları da erkeklerle birlikte mekteplere devam ederlerdi. Bununla beraber sadece erkek veya kız çocuklarına ait sıbyan mektepleri de vardı. Kızların devam ettiği okullar *inas mektebi* adı altında faaliyetlerine devam etmekteydiler. Bazı mekteplerde erkek ve kız çocukları yan yana otururken bazılarında ise ayrı ayrı otururlardı.

Sıbyan mekteplerine başlama yaşı ile ilgili farklı rakamlar söz konusudur. Bu rakamı 5-10 yaş arası⁹ gösterenler olduğu gibi, 5-6 yaşları¹⁰ diyenler ve bu rakamı daha da aşağı çekenler vardır¹¹.

Tanzimat'tan önce çocuklara, bir sanat öğrenmeden önce Kur'an ve ilmihal öğretilmesi emredildiği halde, 1846'da yayımlanan bir talimatla dört beş yaşındaki çocukların ebeveynlerinin rızası ile okula gönderileceği, altı yaşını bitiren çocuklarını sıbyan mektebine göndermeyenlerin ise cezalandırılacağı, 1868 tarihli tebliğde herkesin altı yaşındaki çocuğunu okula göndermeye mecbur edildiği Baltacı tarafından ifade edilmektedir¹². Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere devletin uygulamalarını, kademeli olarak zorunlu eğitime geçiş için bir adım olarak görmek mümkündür.

⁶ Baltacı Cahit, "Mektep", *DİA*, XXIX, Ankara, 2004, s. 6 (bundan sonraki dipnotlarda "Mektep" olarak kısaltılacaktır); Gelişli Yücel, "Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)", *Türkler*, XV, 2002, s. 35

⁷ Taşkın, a.g.m., s. 345

⁸ Hızlı Mefail, "Osmanlı Sıbyan Mektepleri", *Osmanlı*, (edt. Güler Eren), V, Ankara, 1999, s. 212-213

⁹ Hızlı, a.g.m., s. 212

¹⁰ Baltacı Cahit, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1976, s. 19

¹¹ Kodaman Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, 1988, s. 58

¹² Baltacı, "Mektep", s. 7

Mektebe kaydolup başlamak, çocukların hayatında önemli bir olaydı. “*Bed’-i besmele cemiyeti*” ya da “*amin alayı*” da denilen bu merasim, genellikle Kandil, Pazartesi veya Perşembe günleri düzenlenirdi. Ailenin varlıklı veya yoksul olmasına bağlı olarak bu merasim şekillenmekteydi¹³.

Osmanlılar ıslahat ve yenilenme döneminde klasik dönemin eğitim ve öğretim müesseselerine de yeniden şekil verdiler. Yeniden şekil verilen eğitim ve öğretim müesseselerinden biri de *ibtidai mektepler*dir. Tanzimatta dokunulmayan *sıbyan mektepleri*, 1279/1862’de mekteplere dönüştürüldü ve mevcut 360 sıbyan mektebinden 36’sı ibtidai mektep haline getirilerek yeni usulde eğitim ve öğretime başladı. 1288/1871’de sıbyan mektepleri ıslahatı genişleyerek devam etti ancak tamamen ortadan kalkmadı. Bir taraftan sıbyan mektepleri kendi içinde ıslahata tabi tutulurken, diğer taraftan da ibtidaiye programları geliştirildi. 1891’de şehirlerdeki ibtidailer 3, köylerdeki 4 yıldır. İbtidailerin ders dağıtım cetvelleri aşağıda verilmiştir¹⁴.

Tablo 1: Şehir İbtidailer

Dersler	I. Yıl	II. Yıl	III. Yıl
Elifba	12	-	-
Kur’anı Azimüşşan	12	6	5
Tecvid	-	2	2
İlm-i Hal	2	3	3
Ahlak	-	2	2
Saref-ı Osmani	-	-	2
İmla	3	3	2
Kıraat	3	2	1
Mulahhak Tarih-i Osmani	-	-	1
Muhtasar Coğrafya-i Osmani	-	2	2
Hesap	1	2	2
Hüsn-i Hat	1	2	2
Yekün	22	22	25

Tablo 2: Köy İbtidailer

Dersler	I. Yıl	II. Yıl	III. Yıl	IV. Yıl
Elifba-i Osmani	12	-	-	-
Ecza-yı Şerife (Cüzler)	12	-	-	-
Hesab-ı Zihni	6	2	-	-
Kur’an-ı Kerim	-	6	5	5
İlm-i Hal	-	3	3	3
Kıraat	-	3	3	3
Hatt ve İmla	-	2	2	2

¹³Taşkın, a.g.m., s. 346-347, Amin Alayı hakkında geniş bilgi için bkz. Aydın Elif, *Tarihimizde Âmin Alayları ve Eğitim Açısından Değerlendirilmesi*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2008; Öcal Mustafa, “Âmin Alayı”, *DİA*, III, İstanbul, 1993, s. 63

¹⁴Baltacı Cahit, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim”, *Türkler*, XI, 2002, s. 455 (Bundan sonraki dipnotlarda “Eğitim ve Öğretim” olarak kısaltılacaktır.)

Hesap	-	-	3	3
Yekün	30	16	16	16

1892-1893 istatistiklerine göre Trabzon'da eski usulle eğitim veren 2390, yeni usulle eğitim veren 229 mektep bulunmakta idi¹⁵. 1317 Maarif Salnamesi'nde ibtidai mekteplerle ilgili herhangi bir kayıt yoktur. Bir fikir verebilmesi açısından 1319 yılına ait mektep sayıları aşağıdaki Tablo-3'de verilmiştir¹⁶.

Tablo 3

YER	KIZ		ERKEK	
	Mektep Sayısı	Öğrenci Sayısı	Mektep Sayısı	Öğrenci Sayısı
Trabzon Sancağı	399	11 838	832	39 271
Canik Sancağı	223	6 871	503	15 225
Lazistan Sancağı	198	5 782	432	11 862
Gümüşhane Sancağı	91	1 571	169	4 961
Toplam	911	26 062	1936	71 319

Rüştiyeler

Rüştiyeler, sıbyan mekteplerinin programının takviyesiyle meydana gelen orta seviyedeki okullardır. Bugünkü II. kademenin karşılığı olarak kabul edilebilir. İlk açılan rüştiyeler (Mekteb-i Maarif-i Adli ve Ulum-ı Edebiye), memur yetiştirmek ve mevcut memurların bilgilerini arttırmak üzere kurulmuşlardır. II. Mahmut tarafından 5 Şubat 1839 tarihinde açılan rüştiyelerin, önceleri sıbyan mekteplerinin üstünde *sınıf-ı sanî* olarak açılmasına karar verilmişken, daha sonra bunların adının *Rüştiye* olması kararlaştırılmış ve *Mekatib-i Rüştiye Nezareti* kurulmuştur. İlk açıldığında 4 yıl olan rüştiyeler, 21 Mart 1850'de *Daru'l-Maarif*'in açılmasıyla 6 yıla çıkarılmış iken 1863'te 5, 1869'da 4, son olarak 1892'de 3 yıla indirildiği görülmektedir¹⁷.

Rüştiyeler; erkek, kız, karışık, askeri ve özel rüştiyeler şeklinde açılmış ve bütün Osmanlı ülkesine yayılmıştır. Rüştiyelerin programı da çeşitliliğine göre değişiklikler göstermiştir. Genel olarak bu mekteplerin, hem yüksek öğretime, hem mesleğe yönelik programları uyguladığı görülmektedir. Rüştiye mekteplerine bir iki defa Kur'an-ı Kerim'i hatmetmiş ve ilm-i hal okumuş olan öğrencilerin alınması öngörülmüştür. Bu mektepte okunacak dersler ise Türkçe, Tuhfe ve Nuhbe, Sübha-i Sıbyan gibi dil; Birgivi Risalesi ve diğer ahlak kitapları, hat ve kitabet dersleri olarak programlanmıştır. Bu mektebi bitiren öğrenciler kabiliyet ve başarısına göre, kurulmuş olan yüksek okullardan istedikleri birine alınacaklardı¹⁸. 1846 talimatnamesine göre, buralarda Kur'an-ı Kerim, Akaid, Arapça, Hesap ve yazı öğretilmekteydi. 1848'de bu programa Farsça, Coğrafya ve Hendese ilave

¹⁵ Kodaman, a.g.e., s. 86

¹⁶ Arıcı Hayrettin, *XIX. Yüzyılda Trabzon Vilayetinde Eğitim (Vilâyet Salnamelerine Göre)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2006, s. 37

¹⁷ Unat Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, Ankara, 1964, s. 44

¹⁸ Demirel Muammer, "Türk Eğitim Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", *Türkler*, XV, 2002, s. 45

edilmiştir. 1867'ye kadar rüştiyelere yalnızca Müslüman öğrenciler alınırken, bu tarihten sonra gayrimüslim çocukları da alınmıştır¹⁹.

İstanbul'da rüştiyeler yaygınlaştıkça, vilayetlerde de açılması için 1853 yılında bir karar alınmıştır.1869 yılında ilan edilen *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'ne göre rüştiye mektebi açılacak yerlerin özellikleri belirlenerek açıklamalarda bulunulmuştur. Buna göre, beş yüz haneden fazla olan kasabalarda, halkı sadece Müslüman ise bir İslam rüştiyesi; yalnız Hıristiyan ise bir Hıristiyan rüştiyesi açılabilirdi. Halkı karışık olan yerlerde Müslümanlar ve Hıristiyanlar birer rüştiye yapabileceklerdi. Ancak nüfusu karışık olan kasabalarda rüştiye açılabilmesi için, gayrimüslim halkın yüz haneden fazla olması şartı düşürülmüştür²⁰.

Bunun yanında kızların eğitilmesi için rüştiyelerin kızlara mahsus olanlarının açılmasına karar verilmiştir. İlk açılan kız rüştiyelerinde öğrencileri okutacak bayan öğretmen olmadığı için, nakış derslerini bayanlar, diğer dersleri ise erkek öğretmenler vermiştir. Bu okullara bayan öğretmen yetiştirmek üzere 1870 yılında, *Darü'l-muallimat* açılmıştır²¹.

II. Abdülhamit döneminde devlet, var olan rüştiyelerin binalarını iyileştirmenin yanı sıra yeni rüştiyeler de açmıştır. Bir kısım rüştiyelerin bina durumundan dolayı kapandığı olmuştur da zaman içerisinde yapılan yeni binalarla bu sorun da halledilmiş gibi gözükmektedir.

Rüştiye mekteplerinde II. Meşrutiyet Devri'nde yapı ve program değişiklikleri yapılmış, 1913 yılında rüştiyeler ibtidailerle birleştirilmiştir. Fen ve sayısal derslerin ağırlık kazandığı II. Meşrutiyet Devri'nde, Avrupa müfredatını takip edecek müstakil numune rüştiyeleri kurulmuştur²².

Rüştiye mekteplerinin 1902 yılı müfredat programları aşağıdaki tabloda verilmiştir²³.

Tablo 4

I. Yıl		II. Yıl		III. Yıl	
Dersler	Haftalık Saati	Dersler	Haftalık Saati	Dersler	Haftalık Saati
Kur'an-ı Kerim	1	Kur'an-ı Kerim	1	Kur'an-ı Kerim	1
İlmihal	2	İlmihal	2	Ulum-ı Diniye	2
Türkçe	6	Türkçe	4	Ahlak	1
Arapça	2	Arapça	4	Türkçe	3
Hesap	2	Farsça	2	Arapça ²⁴	3
Muhtasar Coğrafya ²⁵	2	Ahlak	1	Farsça	2
Hüsn-i hat	2	Hesap ²⁶	2	Hesap	2

¹⁹ Baltacı, "Eğitim ve Öğretim", s. 455

²⁰ Kodaman, a.g.e., s. 93; M. Demirel, a.g.m., s. 53

²¹ Demirel, a.g.m., s. 54

²² Demirel, a.g.m., s. 54

²³ Demirel, a.g.m., s. 58

²⁴ Kız Rüştiyelerinde 2 saattir.

²⁵ Osmanlı memleketlerine dahil ve ayrıntılı gösterilecektir.

Ahlak	1	Coğrafya ²⁷	2	Tarih-i Osmani	1
		Muhtasar Tarih-i İslam	1	Hendese	1
		Malumat-ı Ziraiye	1	Coğrafya ²⁸	2
		Resim	1	Malumat-ı Ziraiye ²⁹	1
		Hüsn-i hat	1	Hesap	1
		Fransızca ³⁰	1	Resim	1
				Hıfzussıhha	1
				Fransızca	1

İdadiler

1869'da orta öğretimin II. kademesi olarak açılan bu okullar, daha öncesinde 1845'te Harbiye'ye girecek gençleri yetiştirmek amacıyla oluşturulmuş hazırlık sınıflarına ad olarak verilmiştir. 1869 *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* ile, İslam ve Gayrimüslim tebaayı birbirine kaynaştırmak amacıyla, dört yıllık rüştiyelerin üstünde öğrenim süresi üç yıl olacak şekilde açılmıştır. Sancak merkezlerinde açılacak bu okullarda, çift öğretim dili bulunan bir okul tipi düşünülmüş ve rüştiyelerle beraber eğitimi yedi yıla çıkarılmışsa da, bu tasarı belli bir süre akamete uğramış, nihayet 1873'te ilk *Mülki İdadi*'nin açılmasıyla uygulamaya konulmuştur³¹.

İdadilerin kurulması devlet için önemli bir olay olarak kabul edilmiş olmasına rağmen hemen açılmaları yoluna gidilememiştir. Bu duruma Osmanlı-Rus Savaşı'nın etkisi olduğu gibi, gerçekte ana sebep parasızlıktır. Zira kurulacak olan bu okulların daimi giderleri, tesis masrafları önemli bir yekûn tutmaktaydı. İdadilerin çoğunun ilk aşamada kiralık yerlerde açılması durumu bir nebze özetlemektedir.

Sadrazam Sait Paşa, 1300 malî yılından itibaren birtakım vergilerin eğitim için alınmasını sağlayarak, idadilerle birlikte diğer eğitim kurumları için de bir kaynak oluşturmuştur. Bu şekilde sağlanan malî kaynak sayesinde idadilerin açılmasına girişilmiştir. Bazı vilayetlerde idadi açma siyaseti kısa bir müddet sonra *Maarif Komisyonu* tarafından tenkit edilmeye başlanmıştır. Komisyon, her vilayet ve sancak merkezinde, idadilerin açılmasını faydasız bulduğu yönünde bir karar almıştır. Ayrıca üç yıl olan idadi tahsili süresi dört yıla çıkarılmıştır. Buna sebep olarak da rüştiyelerin kendi programlarındaki dersleri öğretmensizlik yüzünden uygulayamadıkları ve bu derslerin bir kısmının iptidailerde, bir kısmının da idadilerde okutulabileceğini göstermiştir. Bunun yanında taşra maarif yetkilileri, *maarif vergisi* adı altında halktan toplanan vergilerin, yöre çocukları dururken idadilere ve İstanbul'daki yüksek okullara aktarılmasının haksızlığına değinerek protesto etmişlerdir³².

²⁶ Küsür-i adi ve mikyasat (Basit Kesirler ve ölçüler)

²⁷ Asya, Afrika, Amerika ve Avustralya

²⁸ Avrupa ve Mufassal Memalik-i Osmaniye

²⁹ Kız Rüştiyelerinde, bunun yerine İdare-i Beytiye (Ev İdaresi) gösterilecektir.

³⁰ Fransızca dersi ticaret yapılan yerlerde konulmuştur. Tüm rüştiye programlarında yoktur.

³¹ Unat, a.g.e., s. 45

³² Kodaman, a.g.e., s. 119-120

Komisyondun aldığı kararlardan biri de, mevcut bulunan idadilerin varlığının devamı yönündedir. Ancak komisyon, taşrada idadi yapımını durdurmuş, İstanbul'da yeni idadilerin yapılmasına karar vermiştir. Belli bir süre sonra maddi zorluklar nedeniyle taşra idadileri, beş ve yedi yıllık olmak üzere ikiye ayrılmışlardır. Maarif geliri az olan vilayetlerde beş yıllık neharî idadilere izin verilmiştir. Her iki tip idadi de rüştiye sınıflarını içine alıyordu. Bazı yerlerde açılmasına izin verilen leylî idadiler de inşaat masraflarından çok, yıllık masraflarından dolayı devlete ayrı bir yük oluşturuyorlardı³³. Bir fikir verebilmesi açısından Sultan II. Abdulhamit döneminde Trabzon Vilayeti'nde yapılan okulların türü, yapılış tarihi ve masrafları aşağıdaki Tablo-5'te gösterilmiştir³⁴.

Tablo 5

Yeri	Türü	Yapılış Tarihi	Masrafı
Trabzon	İdadi	1303	700 000
“	İbtidai	1313	15 000
“	“	1312	30 000
“	“	1310	25 000
Akçaabad	Rüşdiye	1307	111 800
Görece	“	1307	14 000
Ordu	“	1298	10 000
Giresun	“	1295	25 000
“	İbtidai	1312	3 000
“	“	1304	50 000
Ordu	Rüşdiye	1302	5 000
“	“	1299	5 000
“	“	1297	6 000
Canik	İnas Rüşdiyesi	1313	45 000
Fatsa	Rüşdiye	1298	10 000
Çarşamba	İbtidai	1312	2 500
Terme	“	1312	30 000
Kelkit	“	1312	4 000
“	“	1312	5 000
“	“	1312	6 000
Hopa	Rüşdiye	1299	20 000

³³ Kodaman, a.g.e., s. 123

³⁴ 1317 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1302-1304

“	“	1297	10 000
“	İbtidai	1311	70 000
“	Rüşdiye	1311	12 000

Aşağıdaki Tablo-6’da 1317 Maarif Salnamesi’ne göre, Trabzon Vilayeti’nde bulunan İdadi ve Rüştiye mektepleri öğrenci, öğretmen ve hademe sayılarıyla birlikte verilmiştir³⁵.

Tablo 6

Adı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı	Hademe
Trabzon İdadisi ³⁶	255 ³⁷	9	8
Canik İdadisi ³⁸	120	6	2
Trabzon Darü’l-muallimin İbtidai Şubesi	5	1	1
Giresun Rüşdiyesi	82	4	1
Akköy Rüşdiyesi	41	1	-
Ordu Rüşdiyesi	84	4	1
Bulman Rüşdiyesi	41	2	1
Habsemane Rüşdiyesi	20	2	1
Perşembe Rüşdiyesi	57	2	1
Tirebolu Rüşdiyesi	53	4	1
Görele Rüşdiyesi	45	4	1
Akçaabad Rüşdiyesi	18	2	1
Bafra Rüşdiyesi	22	3	1
Ünye Rüşdiyesi	52	3	1
Çarşamba Rüşdiyesi	68	3	1
Fatsa Rüşdiyesi	54	3	1
Rize Rüşdiyesi	65	4	1
Mapavri Rüşdiyesi	43	1	1
Hopa Rüşdiyesi	34	1	1
Arhavi Rüşdiyesi	71	1	1
Viçe Rüşdiyesi	27	2	1
Atine Rüşdiyesi	53	2	1
Gümüşhane Rüşdiyesi	-	4	1
Trabzon İnas Rüşdiyesi	-	2	1
Canik Rüşdiyesi	-	1	1
Trabzon Askeri Rüşdiyesi ³⁹	29	10	-

³⁵ 1317 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1286-1293

³⁶ Mektepte, tabloda verilen öğretmenler dışında, 1 Müdür, 1 Müdür yardımcısı, 1 Katip ve Satın alma Memuru, 1 Ambar Memuru ve Hafız-ı Kütüb, 1 Doktor ve 2 Mubassır görev yapmaktaydı.

³⁷ Bu öğrencilerden 50 müslim, 1 gayrimüslim ücretli yatılı, 19 müslim, 2 gayrimüslim ücretsiz yatılı ve 182 müslim, 1 gayrimüslim gündüz devam edenlerden oluşmaktaydı.

³⁸ Ayrıca 1 Mubassır bulunuyordu.

³⁹ Tabloda verilen öğretmenler dışında 1 Müdür, 1 Dahiliye Yüzbaşı ve 2 Dahiliye Mülazımı bulunmaktadır.

Medreseler

Osmanlı döneminde ilköğretim kurumunu ifade eden sıbyan mektebinin üstünde, orta ve yüksek eğitim veren kurumlara medrese denilmiştir. Daha önce Nişabur civarında kurulan eğitim müesseselerine de bu ad verilmekteydi.

Başlangıçta sistemli bir eğitim faaliyetinden söz edilmese de, İslam dünyasında eğitim ve öğretimin temeli Hz. Peygamber dönemine kadar götürülebilir. İslam'ın ilk dönemlerinde dinin temel ilkelerini öğrenme kaygısı, Müslümanları camiye yöneltmiş, Hz. Peygamber ve çevresindekileri doğal olarak bir öğretmen konumuna yükseltmiştir. Bu öğretim tarzı, daha sonraları bilimsel faaliyetlerin yapıldığı kurumların cami ve çevresinde gelişmesinde etkili olmuştur. İslamiyet'in etkisiyle, bilim faaliyetlerinin dini içerikli olmasının arka planında bu geçmiş yatmaktadır⁴⁰. İslam devletinin sınırlarının genişlemesi, Mısır, Hint, İran ve Türk coğrafyalarının zengin kültürel birikimleriyle karşılaşmaları sonucunda Müslüman fatihler, ister istemez birçok felsefi fikirlerle karşılaşmışlar ve bir takım inanca ait tartışmaların müdahili durumunda kalmışlardır. Dolayısıyla, bu şartlar, X. asırdan itibaren İslam dünyasında devletin kontrolü dışında ve camilerden bağımsız medreselerin oluşmasına yol açmıştır⁴¹.

Hız. Peygamber döneminde Medine'de Kur'an eğitimi yapan *darulkurra*'nın medreselerin doğuşunda bir başlangıç⁴² olduğu ileri sürülmesine rağmen *Mescid-i Nebevî* ve *Suffa*'yı ilk örnek olarak kabul edenler de vardır⁴³. İlk medresenin ne zaman ve nerede inşa edildiği hakkında farklı görüşler bulunmakla beraber, İslamiyet'in Türkler arasında yayılmasından önce Belh ve Buhara'da bulunan eski Budist *vihara*'larından örnek alınarak kuruldukları söylenmektedir. Bu viharaların ya da Türkçe adıyla *toym*'ların Türkistan ve Horasan'da İslamiyet'in yayılmasında önemli hizmetleri olduğundan bahsedilir⁴⁴. Medreselerin daha çok Türklerin yaşadığı sahalarda ortaya çıktığı ve geliştiği söylenebilir. Selçuklular medreseleri, genelde bilimin gelişmesini sağlamak, ilmiye mensuplarını devletin yanında tutmak; özelde ise Fatımilerin Şii'lik propagandalarına karşı oluşturmuşlardır.

Nizamülmülk, medrese denince ilk akla gelen kişidir. Nizamülmülk'ün Bağdat ve çevresinde kurduğu medreseler örnek alınarak İslam dünyasının çeşitli yerlerinde medreseler inşa edilmeye başlanmıştır. Öyle ki bu iş İslam dünyasında bir gelenek haline almış, köylere varıncaya kadar medreseler yapılmıştır⁴⁵. Selçuklu Devleti medrese teşkilatının kuruluş ve gelişmesinde, tahsilin parasız olmasında ve öğrencilere burs bağlanması gibi konularda en büyük paya sahiptir⁴⁶. Diğer yandan medreselerin en çok geliştiği yer, Türkler tarafından alındıktan sonra Anadolu olmuştur. Burada Selçuklu ve Beylikler döneminde birçok medrese yapılmış, çoğu Osmanlılara kadar intikal etmiştir. Osmanlılar döneminde, orta ve yüksek öğretimi gerçekleştiren medreselerin ilki Orhan Gazi

⁴⁰ Pedersen J., "Mescid", *İA*, VIII, 1979

⁴¹ Unan Fahri, "Osmanlılarda Medrese Eğitimi", *Osmanlı*, (ed. Güler Eren), V, Ankara, 1999, s. 150

⁴² Bozkurt Nebi, "Medrese", *DİA*, XXVIII, Ankara, 2003, s. 324

⁴³ Çelebi İlyas, "Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükselişi ve Çöküş Nedenleri", *Osmanlı*, (ed. Güler Eren), V, Ankara, 1999, s. 168

⁴⁴ Baltacı, a.g.e., s. 19; Kütükoğlu Mübahat S., *XX.Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara, 2000, s. 3

⁴⁵ Küçükdağ Yusuf, "Hadimî Medresesine Dair Bir Vakfiye", *Vakıflar Dergisi*, XXVII, Ankara, 1998, s. 84

⁴⁶ Hızlı Mefail, "Osmanlı Klasik Döneminde Medrese", *Türkler*, XI, 2002, s. 426

tarafından kurulan ve *İznik Orhaniyesi*⁴⁷ olarak bilinen medresedir⁴⁸. Ancak D'ohsson'a göre ilmi faaliyetler, Osman Gazi dönemine kadar götürülebilir⁴⁹.

Orhan Bey, kurduğu medreseye, Davud-ı Kayserî'yi⁵⁰ 30 akçe maaşla müderris olarak tayin etti⁵¹. Bu medresenin yanı sıra Orhan Bey, Bursa'nın fethinden sonra manastırdan çevrildiği için *Manastır Medresesi* olarak bilinen medreseyi kurarak vakıflar tesis etti. Edirne'nin fethine kadar Bursa medreseleri önem olarak ilk sıradadır. Ancak Edirne'deki *Saatli (Üç Şerefeli) Medrese* ile *Darulhadis* yapılıncaya Bursa'daki *Sultaniye Medresesi* ikinci sıraya gerilemiştir.

Fatih'in İstanbul'u fethiyle başlayan yeni dönem Osmanlı ilim hayatı ve medrese teşkilatı için önemli adımların atıldığı bir devreyi oluşturur. Fatih'in kanunnamesinde *Sahn-ı Seman* olarak bilinen bu medreselere eski vakfiyesinde *Medaris-i Semaniye* denilmektedir. Fetih'ten sonra şehirdeki 8 kilise medreseye çevrilmişti. Müderrisliğini Alaeddin Tusî'nin yaptığı *Zeyrek Camii* olarak bilinen *Pantokrator Manastırı*'nın bulunduğu yer olan medresede, hücre denen 40 odada 40 medrese talebesi vardı. 1470 yılında tamamlanan *Fatih Külliyesi* içinde sekiz medreseden oluşan *Sahn-ı Seman* ve bunların arkalarında yer alan sekiz *Tetimme Medresesi* kuruldu. Sahn medreselerindeki öğrencilere *Danışmend*, Tetimme medresesi öğrencilerine ise *Softa* deniliyordu. Usule göre softalar, danışmendlerden ders görecektirdi⁵². Fatih, Sahn Medreselerini yaptırdıktan sonra medreseler yeni bir teşkilatlanmaya tabi tutulmuştur. Medreselerin, müderrislerin aldıkları yevmiyelere ve okutulan kitaplara göre tasnif edilmeleri Osmanlılara has bir özelliktir. Medreselerin tasnifi şu şekildedir: Haşiye-i Tecrîd (Yirmili Medreseler), Miftah (Otuzlu Medreseler), Kırklı (Telvîh) Medreseler, Ellili Medreseler, Sahn-ı Semân Medreseleri ve Altmışlı Medreseler.

II. Bayezid, Amasya, Edirne ve İstanbul'da inşa ettirdiği ve kendi adını taşıyan üç önemli külliye içerisinde medreseler kurdu. İstanbul'daki müderrislik görevini Şeyhülislamı şart koşmasına rağmen, Şeyhülislamın yoğun işlerinden dolayı fiilen ders vermeleri mümkün olmayınca bir vekil⁵³ vasıtasıyla derslerin işlenmesi yoluna gidildi.

Fatih'ten sonra ikinci büyük örgütlenme Kanûnî zamanında gerçekleştirildi. Bu dönemde medreseler küçükten büyük sınıflara doğru yükselen on iki kademeli bir sistemde örgütlenmiş ve bu sistem aşağı yukarı imparatorluğun sonuna kadar sürmüştür. Kanuni'nin kurduğu Süleymaniye Medresesi'nde, kendinden öncekilerde olmayan bir de yenilik vardı. Ordunun hekim ihtiyacını karşılamak için eklenen *Tıp Medresesi* ve *Darüşşifa* ile matematik öğretimi için kurulan dört medrese, ona dinsel konular dışındaki alanlarda

⁴⁷ Yüzyıllar boyu Hıristiyanlık dogmalarının tartışıldığı, dinsel kurulların toplandığı İznik'te öncelikle İslam dinini öğreten bir kuruma ihtiyaç duyulduğundan pozitif bilimlere ağırlık verilmediği yönünde görüşler vardır (Sakaoğlu Necdet, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul, 2003, s. 19)

⁴⁸ Uzunçarşılı İ. H., *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, Ankara, 1965, s. 1

⁴⁹ Kazıcı Ziya, "Osmanlı Eğitim ve Öğretiminde Genel Medreseler", *Osmanlı*, (edt. Güler Eren), V, Ankara, 1999, s. 163

⁵⁰ Davud-ı Kayserî, Muhyidin Arabî'nin halifesi olup, yüksek tahsilini Mısır'da yapmış, pek çok eser kaleme almış ve İznik'te vefat etmiştir (Uzunçarşılı, a.g.e., s. 1). Muhyiddin Arabî'nin eserine yazdığı şerh dolayısıyla tasavvuf Osmanlı ülkesinde tanınmıştır (Adıvar A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, 1991s. 16).

⁵¹ Bayraktar Mehmet, "Dâvûd-ı Kayserî", *DİA*, IX, İstanbul, 1996, s. 32; İpşirli Mehmet, "Medrese", *DİA*, XXVIII, Ankara, 2003, s. 327

⁵² Uzunçarşılı, a.g.e., s. 5-10; Kazıcı, a.g.m., s. 163

⁵³ Ders vekaleti için bkz. (İpşirli Mehmet, "Ders Vekâleti", *DİA*, IX, İstanbul, s. 183-184)

eleman yetiştiren bir kurum olma özelliğini kazandırmıştır⁵⁴. Süleymaniye medreseleri yapılıncaya, Fatih zamanında kurulmuş olan medrese ve müderris derecelenmesi yeniden değişti. Buna göre medreseler: İbtida-i Hâriç, Hareket-i Hâriç, İbtida-i Dâhil, Hareket-i Dâhil, Musıla-ı Sahn, Sahn-ı Seman, İbtida-i Altmışlı, Hareket-i Altmışlı, Musıla-ı Süleymaniye, Hâmise-i Süleymaniye, Süleymaniye, Dârülhadis olarak sıralamaya tabi tutuldu. Bu sıralama imparatorluğun son yıllarına kadar devam etmiştir. 1317 Maarif Salnamesi'ne göre Trabzon Vilayeti'nde bulunan medreseler, öğrenci sayıları, kurucuları ve müderrisleri aşağıdaki Tablo-7'de verilmiştir⁵⁵.

Tablo 7

Yeri	Adı	Müderrisi	Öğrenci Sayısı	Kurucusu
Trabzon	İmaret	Hafız Ahmed Efendi	93	Sultan Tabsera Hazretleri?
“	Orta Hisar	Hafız Şakir Efendi	65	-
“	Çarşı	Seyfeddin Efendi	20	-
“	Hamza Paşa	Hacı Mehmed Efendi	11	-
“	Pazar Kapu	Derviş Efendi	25	-
“	Zeytunluk	Hacı Mustafa Efendi	15	-
“	İskender Bey	Tevfik Efendi	45	İskender Paşa
Akçaabad	Polthane	Mevlud Efendi	100	Hacı Mehmed Ağa
Tirebolu	Hamam Mahallesi	Osman Efendi	65	Kethüdazade Emin Ağa
“	Çarşı	“	20	“
Görece	Hamidiye	Hacı Salih Efendi	80	Mahalle Halkı
“	Teşvikiye	Müftü İbrahim Efendi	52	“
“	İrşadiye	Halil Efendi	28	“
“	Tevfik Hak	Sa'id Efendi	27	“
Vakf-ı Kebir	Üsküfiye	Ahmed Efendi	113	“
“	Lağuvise	Musa Efendi	40	“
Giresun	Sultan Selim	Müftü Efendi	-	Ali Efendi
“	“	İbrahim Efendi	75	İbrahim Fehmi Efendi
“	“	Mehmed Efendi	28	Bayezidzade Hacı Kapudan
Ordu	Osman Paşa	Müftü Hasan, Salih, Ahmed Selim ve Abdurrahman Efendiler	239	Hazinedarazade Osman Paşa
Sürmene	Hamurgan	Ahmed Efendi	36	Kömürcüoğlu Osman Efendi
“	Günşere	Abdulhamid Efendi	11	Mahalle Halkı
Canik	Hanparlı Mahallesi	Abdulhamid Efendi	32	Hazinedarazade Abdullah Paşa
“	Sa'id Bey	Hasan Tahsin Efendi	28	Sa'id Bey
“	Pazar	Osman Efendi	30	Arz Çelebi
Ünye	Sa'dah Bey	Yusuf Bahri Efendi	180	Sa'dah Bey

⁵⁴ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 33; Bilim Cahit Yalçın, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, Anadolu Üniversitesi Edb. Fak. Yay. No: 2, 1998, s. 8-9

⁵⁵ 1317 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1294-1296

Bafra	Hacı Murad	Hacı Osman Efendi	48	Hacı Murad
“	Cami-i Kebir	Ahmed Hamdi Efendi	46	Mirza Bey
“	Haydariye	İbrahim Hilmi Efendi	41	Hacı Bekir Efendi
“	Debbağhane	Mehmed Fa’ik Efendi	16	-
Çarşamba	Hazinedarzade Süleyman Paşa	Ahmed Efendi	150	Hazinedarzade Süleyman Paşa
“	Na’imiye	Hacı İsmail Efendi	139	Hacı Mahmud Na’im Efendi
“	Arnabud Ali Bey	Mehmed Baha’eddin Efendi	325	Sufizade Hacı Hasan Efendi
“	Mahmud Tayyar Paşa	Derviş Efendi	42	Mahmud Tayyar Paşa
“	Hamidiye	Derviş Efendi	51	Hasan Kadıoğlu Hacı Abdullah Efendi
“	Akpınar	Mehmed Efendi	10	Şeyh Hacı Muhyiddin Efendi
Fatsa	Yalılık Mahallesi	Abdulhamid Efendi	70	Osman Paşa
Gümüşhane	Ulu Cami	Müftü Mehmed Hakim Efendi	15	Kanuni Sultan Süleyman Han Hazretleri
Lazistan	Hacı Süleyman	Mehmed Kamil	16	Müftü Merhum Hacı Süleyman Efendi
“	Altıkulaç	İsmail Efendi	8	Merhum Hacı Ali Efendi
“	Kurnacı Mehmed Efendi	Hafız Ahmed Efendi	7	Hacı Mehmed Efendi
“	Ali Kapudan Cami-i Şerif	Hacı Dursun Efendi	8	Merhum Müftü Hacı Hasan Efendi
Atine	Atine	Yusuf Efendi	55	-
“	Ğurre İskelesi	Abdulhamid Efendi	75	-
“	Tamasvan	Ali Efendi	47	-
“	Elaspu	Mehmed Efendi	67	-
“	Kale	Mustafa Efendi	49	-
Hopa	Orta Hopa	Mustafa Sıdkı Efendi	50	Orta Hopa Ahalisi
“	Handak	Abdülceyd Zühdi Efendi	32	Ab-ı Islahlı Hacı Ali Efendi
“	Çavuşlu	Mustafa Lütfi Efendi	22	Köy Halkı
“	Heyküba	Murad Efendi	20	“
“	Kise	Hasan Efendi	20	“

Kütüphaneler

Osmanlıda camilerin birçoğunda, tekkelerde ve medreselerde kütüphaneler bulunduğu gibi müstakil kurulmuş kütüphaneler de vardı. Kütüphaneler bir yandan halkın okuma ihtiyacını karşılarlarken diğer yandan da buralara tayin edilen *hafız-ı kütübler* vasıtasıyla eğitim öğretim faaliyetlerini yürütüyorlardı. O dönemlerde camilerin, mescitlerin ve medreselerin en azından birer kitaplıklarının bulunduğu vakıdır. Bazen köy camilerinin bile kendine ait kütüphaneleri olduğuna tesadüf edilir. 1317 Maarif Salnamesi’ne göre Trabzon Vilayeti’nde bulunan kütüphaneler Tablo-8’de gösterilmiştir⁵⁶.

⁵⁶ 1317 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1300-1301

Tablo 8

Yeri	Adı	Kurucusu	Kitap Sayısı	Kuruluşu
Trabzon	Hatuniye	Hazinedarzade Osman Paşa	444	1260
“	Orta Hisar	Siraczade Mustafa Efendi	611	1176
“	Fetvahane	Hazinedarzade Osman Paşa	451	1261
Giresun	Sultan Selim Camii	Müderri el-Hac İsmail Efendi	690	1311
Canik	Hazinedarzade Abdullah Paşa	Hazinedarzade Abdullah Paşa	577	1251
Ünye	Hacı Mehmed Ağa	Hacı Mehmed Ağa	219	1267
Çarşamba	Hazinedar Süleyman Paşa	Hazinedarzade Süleyman Paşa	150	1227
“	Na'imiye	Hacı Mahmud Na'im Efendi	130	1303
“	Arnabud Ali Bey	Sufizade Hacı Hasan Efendi	335	1275
“	Mahmud Tayyar Paşa	Mahmud Tayyar Paşa	720	1227
Rize	Altıkulaç	Şeyh Hacı Ahmed Şemseddin Efendi	485	1300
Of	Hacı Ahmed	Gümüşhaneli Hacı Ahmed Efendi	800	1282

Gayrimüslim Mektepleri

İstanbul'un Türkler tarafından fethiyle beraber Rumlara, *Patrik* adı verilen bir ruhani reisin başkanlığında cemaat halinde yaşama hakkı verilmiştir. Böylece bu cemaate din, dil, gelenek ve göreneklerinde tamamen serbest hareket etme hakkı tanınmıştır. Patrik, Rum cemaatinin eğitim ve kültür kurumlarını, kiliselerini, hastanelerini yönetme yetki ve sorumluluğuna sahip olmakla beraber, evlenme ve boşanma gibi hususların uygulanması yetkisine de sahipti. Dolayısıyla devlet, sadece Patrik ile muhatap olmaktadır. Rumlara verilen bu haklar daha sonra Ermeni ve Yahudilere de tanınmıştır. Böylece İmparatorluğun yönetiminde bulunan gayrimüslimlere de Müslümanlar gibi eğitim ve kültür kurumları açma ve yönetme hakkı verilmiştir. Genellikle her caminin yanında bir mektep veya medrese bulunduğu gibi, her kilisenin yanında da bu tarzda azınlık okulları vardı. Bu okullardaki eğitim ve öğretim papazlar tarafından sürdürülmekteydi.

Gayrimüslimler, *Tanzimat Fermanı*'nın kendilerine verdiği müsaade ile mekteplerini modern hale getirmişlerdir. Okullarında hayata dönük bilgiler vererek meslek edindirmişlerdir. Müslüman halkın bir kısmı da çocuklarını gayrimüslimlerin açtığı okullara vermekteydiler. Buna neden olarak da İslam mekteplerinde okutulan derslerin çok olması, buna karşılık ecnebi mekteplerinin programlarının sade ve yararlı bir şekilde düzenlenmiş olması gösterilmektedir. 1856 *Islahat Fermanı*'nın ilanı ile gayrimüslimlere eğitim-öğretim konusunda birçok haklar tanınmıştır. Ayrıca bütün mekteplerin kapılarının gayrimüslimlere açılmasına da izin verilmiştir. Ancak, bu okulların *öğretim biçimi ve*

öğretmenlerinin seçimi padişahın seçeceği üyelerden oluşan ‘muhtelit’ (azınlıklardan da üyeler bulunan) bir maarif meclisinin kontrolü ve denetimi altında olacaktı. Bu durum kanunlarda böyle olmasına rağmen azınlıkların mekteplerine ve programlarına asla karışılmıyordu. Yabancı okulların sayısındaki artış XIX. yüzyılın ikinci yarısında hızlanmıştır. Azınlık ve yabancı mektepleri *Meşrutiyet Devri*’nde önemli gelişmeler sağlamışlardır. Bu mektepler hükümetlerin kontrolünden uzak oldukları için serbestçe çalışıyorlardı. Rüştüyelere ise 1867’de ilk kez gayrimüslimler alınmaya başlanmıştır. Islahat Fermanı’nda kendilerine tanınan istedikleri her okula girme hakkını, 93 Harbi’nden sonra -ihanet ederek- kötüye kullandıkları için askeri okullar gayrimüslimlere kapatılmıştır. Diğer okullar için böyle bir kısıtlama söz konusu değildir. 1886’da Rum cemaatinden bir paşanın başkanlığında bir “mekâtib-i gayrimüslime ve ecnebiye müfettişliği” kurulmuştur. Bu müfettişlik kurumu gayrimüslimlerin okullarını denetlemekle görevlidir⁵⁷. 1317 Maarif Salnamesi’ne göre Trabzon Vilayeti’ndeki gayrimüslim okulları Tablo-9’da verilmiştir⁵⁸.

Tablo-9

Yeri	Adı	Cemaat	Sorumlusu	Türü	Öğrenci Sayısı		Yapılış Tarihi	Ruhsat Tarihi
					E	K		
Trabzon	Ermeni Katolik Mikitarist	Ermeni Katolik	Rahip Minas Nuriyan Efendi	Rüştüye	115	-	1254	1308
“	Mikitarist Kız Mektebi	“	Marhasahane	“	80	80	1276	1313
“	Lisan	Ermeni	Ohannes Nurhaniyan Efendi	“	16	-	1294	1313
“	Rum	Ortodoks	Metroplitlik	“	112	-	-	1309
“	Ortodoks	“	“	“	-	80	-	1309
“	“	“	“	“	70	-	-	1309
“	“	“	“	“	117	-	-	1309
Giresun	Ermeni Mektebi	Ermeni Katolik	“	“	28	-	1312	1313?
“	Ortodoks	Ortodoks	“	“	35	-	-	1309
“	“	“	“	“	28	-	-	1309
“	“	“	“	“	38	-	-	1314
“	“	“	“	“	45	-	-	1314
“	“	“	“	“	-	35	-	1314
“	“	“	“	“	22	-	-	1314
“	“	“	“	“	20	-	-	1314
“	“	“	“	“	47	-	-	1314
“	“	“	“	“	35	-	-	1314
“	“	“	“	“	45	-	-	1314
“	“	“	“	“	48	-	-	1314

⁵⁷ Arıcı, a.g.t., s. 96-97

⁵⁸ 1317 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1298-1299

“	“	“	“	“	22	-	-	1314
“	“	“	“	“	27	-	-	1314
“	“	“	“	“	25	-	-	1314
“	“	“	“	“	23	-	-	1314
“	“	“	“	“	27	-	-	1314
“	“	“	“	“	25	-	-	1314
“	“	“	“	“	27	-	-	1314
“	“	“	“	“	32	-	-	1314
Trabzon	Ortodoks	Rum	“	İbtidai	35	-	-	1314
Canik	Ermeni Katolik	Ermeni	-	“	36	-	1288	1313

Osmanlı ülkesinde XVIII. yüzyıldan önce yabancı okul olarak sadece Katolik okulları vardı. Bunlar Papa ve Fransa'nın destek ve himayesiyle açılmışlardır. İlk defa 1536 yılında Fransa'ya *kapitülasyon*lar adıyla verilen imtiyazların ürünü olan bu okullar, devletin zayıflamasına paralel olarak diğer batı ülkelerine de verilen imtiyazlar sayesinde sayı ve çeşit bakımından hızla artmışlardır. Kapitülasyonlar yabancılara Osmanlı ülkesinde rahatça seyahat etme, ticaret, din, adalet, siyaset, eğitim, kültür ve konsolosluk konularında imtiyazlar tanımaktadır. Bu imtiyazlar gereğince, yabancı devletlerden Fransa ve İtalya, Katolik Hıristiyanları; Almanya, Katolik ve Protestan Hıristiyanları; İngiltere ve Amerika, Protestan Hıristiyanları; Rusya Ortodoks Hıristiyanları himaye etme hakkını elde etmişlerdir. İşte, bu devletlerin ve kiliselerin desteğinde Osmanlı ülkesinin her tarafına yayılan Hıristiyan misyonerlerinin üç çeşit çalışma yolları vardı ve bunlardan en önemlisini okullar ve kültür kurumları oluşturmaktaydı⁵⁹. Trabzon'daki yabancı okullar aşağıda yer alan Tablo-10'da verilmiştir.

Tablo 10: Ecnebi Mektepleri

Yeri	Adı	Ülke	Sorumlusu	Türü	Öğrenci Sayısı		Yapılış Tarihi	Ruhsat Tarihi
					Erkek	Kız		
Trabzon	Saint Greguvar	Fransa	Ferer Adelbiban	Rüşdiye	135	-	1291	1313
“	Sıbyan Mektebi	Amerika	Mösyö Palmer	İptidai	20	30	1281	1314
“	Mekteb-i Nasrı	İran	Mirza Mehmed Ağa	Rüşdiye	44	-	1300	1313

Osmanlı İmparatorluğu'nda modern eğitimi geliştirmek için medrese dışında yeni okullar açılırken, bu okulların idaresi konusunda da bazı tedbirler alınmıştı. Bunun bir sonucu olarak 1857 yılında eğitim, kendi merkezî teşkilatına yani *Maarif-i Umumiye Nezareti*'ne kavuşmuştu. Fakat yeni yeni açılmaya başlanan okullar (rüştiyeler, idadiler), imparatorluk coğrafyasında yayılmaya başlamasına rağmen, vilayetlerde hali hazırda bir

⁵⁹ Taşdemirci, Ersoy: Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar, "Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi" S.10, Kayseri, 2001, s. 24

maarif teşkilatı kurulamamıştı. *Maarif Nizamnamesi*'nin yayınlanmasıyla, vilayet maarif müdürlüklerinin kurulması işi, kanuni emir olarak hükümetin görevleri arasına girmiştir. 1879 yılında maarif merkezî teşkilatında yapılan değişikliklerle, vilayet maarif müdürlüklerinin kurulması konusu ele alınmış ve hemen uygulamaya geçilmiştir⁶⁰.

Nihayet 1882 tarihli resmî ilanla hükümet, maarif müdürlüklerinin kuruluşunun gerekçelerini açıklayarak⁶¹ büyük bir özenle bu işi yürütmüştür. 1882 yılından itibaren her vilayet merkezine ihtiyaç hâsıl oldukça birer maarif müdürü gönderilmiştir. 1317 (1899–1900) Maarif Salnamesine göre Trabzon Vilayeti'nin maarif idaresi aşağıda Tablo-11'de verilmiştir⁶².

Tablo 11

Maarif Müdürü	Tevfik Bey ⁶³
Maarif Muhasebe Memuru	Ömer Lütfi Efendi
Maarif Katibi	Mehmed Nuri Efendi
Maarif Muhasebe Refiki	Cemal Efendi
Maarif Sandık Emni	İbrahim Efendi

1317 Maarif Salnamesi'ne göre Trabzon Vilayeti'nde, yukarıda bahsettiğimiz okullardan başka, yörede çıkarılan gazete ve bölgede faaliyet gösteren matbaalara da değinilmiştir. Buna göre, Trabzon'da *Trabzon* adında Türkçe bir gazete çıkmaktaydı. Yine Trabzon'da, *Vilayet, İsmail Hakkı, Şirasi ve Canik*'te *Hacı Hüseyin* adında matbaalar bulunmaktaydı. Bu matbaalardan Vilayet Matbaası, Türkçe; İsmail Hakkı ve Şirasi Matbaaları, Türkçe, Rumca ve Ermenice; Canik'teki Hacı Hüseyin Matbaası ise Türkçe, Rumca ve Fransızca dillerinde baskı yapabiliyorlardı⁶⁴.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin maarif yapılanması içerisinde sergilediği gelişimin bir nüvesini teşkil eden Trabzon ili devrin maarif yapısına benzer bir özellik göstermektedir. Tanzimat ile başlayan reformist hareketler, batılılaşma sürecinin getirdiği modernizasyonla birlikte vilayetin her yerinde rüştiyelerin açılmasıyla sonuçlanmıştır. 1317 Maarif Salnamesi verileri ışığında dikkat çeken diğer bir husus, medreselerin banilerinin kimlikleriyle ilgilidir. Zira medreseler, devlet adamları eliyle kurulduğu gibi, mahalle halkının ianesiyle de ihdas edilmiştir. Diğer yandan gayrimüslim okullarına dikkat edilirse, çoğu özellikle İslahat Fermanı'nın ilanından sonra ortaya çıkmış ve kurumlaşmışlardır. Fakat bu durum daha önce gayrimüslim mekteplerinin olmadığı anlamına gelmemektedir. Gayrimüslim mekteplerin ruhsat tarihlerine dikkat edilirse çoğunun kısa bir süre içerisinde ihdas edildiğini görmekteyiz. Bu duruma sebep, Osmanlı Devleti'ndeki azınlıkların hamisi rolünü üstlenen yabancı devletler olduğu gibi, İslahat Fermanı'ndan sonra ortaya çıkan genel rahatlamanın da bir etkisidir. Yabancı okullar arasında dikkat çeken şey ise, Amerika ve Fransa misyonu dışında, bir de İran misyonunun bulunmasıdır.

⁶⁰ Kodaman, a.g.e., s. 123

⁶¹ M. Cevad, a.g.e., s. 126

⁶² 1317 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1286

⁶³ 1317 Devlet salnamesinde Mehmed Tevfik Bey olarak kaydedilmiştir. 1317 Devlet Salnamesi, s. 570

⁶⁴ 1317 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1302-1303

Sonuç olarak Trabzon Vilayeti, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde görülen okullaşmanın hissedildiği yerlerden birisidir. Konumu ve demografik yapısı itibarıyla de yabancı devlet misyonlarının önem verdikleri yerlerden biri olmuştur. Bu çalışmada Trabzon Vilayeti örneğinden hareketle Osmanlı Devleti'nin maarif yapılanması ve değişimler anlatılmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

1317 Maarif Nezareti Salnamesi

1317 Devlet Salnamesi

Adivar A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, 1991

Aricı Hayrettin, XIX. Yüzyılda Trabzon Vilayetinde Eğitim (Vilâyet Salnamelerine Göre), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2006

Aydın Elif, Tarihimizde Âmin Alayları ve Eğitim Açısından Değerlendirilmesi, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2008

Baltacı Cahit, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1976

_____, "Mektep", *DİA*, XXIX, Ankara, 2004, s.6-7

_____, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", *Türkler*, XI, 2002, s.446-462

Bayraktar Mehmet, "Dâvûd-ı Kayserî", *DİA*, IX, İstanbul, 1996, s.32-35 Berker Aziz, *Türkiyede İlk Öğretim I (1839-1908)*, Ankara, 1945

Bilim Cahit Yalçın, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, Anadolu Üniversitesi Edb. Fak. Yay. No: 2, 1998

Bozkurt Nebi, "Medrese", *DİA*, XXVIII, Ankara, 2003, s.323-327

Çelebi İlyas, "Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükselişi ve Çöküş Nedenleri", *Osmanlı*, (edt. Güler Eren), V, Ankara, 1999, s.168-175

Demirel Muammer, "Türk Eğitim Modernleşmesinde Rüştüye Mektepleri", *Türkler*, XV, 2002, s.45-60

Gelişli Yücel, "Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)", *Türkler*, XV, 2002, s.35-43

Haydaroğlu İlnur Polat, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, Ankara, 1990

Hızlı Mefail, "Osmanlı Klasik Döneminde Medrese", *Türkler*, XI, 2002, s.426-435

_____, "Osmanlı Sıbyan Mektepleri", *Osmanlı*, (edt. Güler Eren), V, Ankara, 1999, s.207-217

İpşirli Mehmet, "Ders Vekâleti", *DİA*, IX, İstanbul, s. 183-184

_____, "Medrese", *DİA*, XXVIII, Ankara, 2003, s.327-333

Kazıcı Ziya, "Osmanlı Eğitim ve Öğretiminde Genel Medreseler", *Osmanlı*, (edt. Güler Eren), V, Ankara, 1999, s.161-167

Kocabaş Süleyman, *Misyonerlik ve Misyonerler*, İstanbul, 2002

Koçer Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğusu ve Gelişimi (1773-1923)*, 1999

Koçu Reşat Ekrem, *Osmanlı Muahedeleri-Kapitülasyonlar*, İstanbul, 1934

- Kodaman Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, 1988
- Küçükdağ Yusuf, "Hadimî Medresesine Dair Bir Vakfiye", *Vakıflar Dergisi*, XXVII, Ankara, 1998, s.79-94
- Kütükoğlu Mübahat S., *XX.Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara, 2000
- Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul, 1338
- Öcal Mustafa, "Âmîn Alayı", *DİA*, III, İstanbul, 1993, s. 63
- Pedersen J., "Mescid", *İA*, VIII, 1979
- Sakaoğlu Necdet, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul, 2003
- Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, IV, İstanbul, 1311
- Taşdemirci, Ersoy: Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar, "Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi" S.10, Kayseri, 2001 s.13-30
- Taşkın Ünal, "Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Research*, (Volume 1/3 Spring), 2008, s.343-366
- Unan Fahri, "Osmanlılarda Medrese Eğitimi", *Osmanlı*, (ed. Güler Eren), V, Ankara, 1999, s.149-160
- Unat Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, Ankara, 1964
- Uzunçarşılı İ. H., *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1965